

А.М. Домановський

НОМО BYZANTINUS, або ЛЮДИНА, ЯКА СТВОРИЛА ВІЗАНТІЙСЬКИЙ ВСЕСВІТ

Мир Александра Каждана: К 80-летию со дня рождения / Отв. ред. А. А. Чекалова. – СПб.: Алетейя, 2003. – 623, II с. – (Серия “Византийская библиотека. Исследования”)

Растворять Византию, как сахар, в стакане чая, проникаться имперским величием ее соборов. Об отступниках древних ее ничего не зная, им во славу монашески тихо всегда работать. Видеть силу империи в старых истертых джинсах, что еще ухитряются как-то не распадаться. Просто жить – почему-то своей бестолковой жизнью и ничем, по идее, особо не увлекаться. На друзьях замыкаться, как в древности – на феоде, все грехи свои отпуская ремонтом души. Развивать философию маленьким словом “вроде” и – бессмертья лишать постоянно свою же душу.

Серебряник Ю.П.

ЦЯ Людина ніколи не залишала вітчизняної науки. Але їй не раз доводилося повертатися до неї. Спочатку – листами друзям і колегам, статтями у зарубіжних фахових журналах, збірках, енциклопедіях... Прекрасними монографіями. Неперевершеним оксфордським словником з візантології¹. Участю у XVIII Міжнародному конгресі візантологів, який відбувся у Москві в 1991 р. І ще сотні разів потому – дружніми відвідинами й офіційними візитами, новими статтями і, звичайно, новими та перевиданими прекрасними книгами...

У сказаному немає логічного протиріччя – Олександр Петрович Каждан, з кінця 1970-х – початку 1980-х рр. формально належачи до американської історіографії, ніколи не “емігрував” з вітчизняної візантиністики². Він завжди залишався її вірним повпредом, і навіть перебуваючи в далекому Дамбартон Оаксі, завжди приділяв

значну увагу популяризації беззаперечних досягнень радянської науки про Візантію (С. 6)³. Йому так і не вдалося повністю вписатися у систему західного візантинознавства, і він завжди залишався “своїм серед чужих і чужим серед своїх” чи то у тоталітарному Радянському Союзі, чи то у ліберальній Америці. “І лише його колосальна наукова спадщина, без якої зараз не може обійтися жоден дослідник, без сумніву, виявиться “своєю” всюди, де лише зберігся інтерес до візантійської цивілізації”⁴. Усе це обумовило той факт, що Олександр Каждану доводилося постійно “повертатися” до радянської, пострадянської, російської, зрештою, краще і правильніше – вітчизняної візантології, так ніколи й не покинувши її остаточно. Кожне таке нове “повернення” завжди було подією. Подією непересічною.

За останні п’ять років найголовнішими такими подіями стали численні нові та перевидані книги О.П. Каждана, адресовані найширшій аудиторії читачів – від вузьких фахівців-візантиністів до дітей⁵. Черговим поверненням науковця мав стати його 75-річний ювілей, відсвяткувати який Олександр Петрович збирався на Батьківщині разом з друзями та колегами (С. І). До нього вже були написані ювілейні статті⁶, яким, на жаль, судилося стати некрологами⁷. Але навіть смерть науковця 29 травня 1997 р., у день, коли 544 р. тому під ударами гурків пала столиця Візантії Константинополь, стала трагічним, жорстоким, проте, знову ж таки – поверненням Олександра Петровича на Вітчизну. Найбільш очевидною ознакою того, що його пам’ятають, цінують і люблять стали численні некрологи у провідних фахових журналах⁸.

Зняти трагічність останнього повернення О.П. Каждана змогла присвячена йому

* Посилання на рецензоване видання даються у тексті в круглих дужках із зазначенням статті та сторінки.

книга, видана до 80-річчя науковця. Це справедливо зазначали самі упорядники книги: "Коли ми почали роботу над цією книгою, нами володіла лише страшна гірота втрати. Та час, який лікує всі рани, навчив нас старої мудрості: не тільки страждати через втрату, але й радіти тому, що життя подарувало нам спілкування з такою чудовою особистістю, якою був Олександр Петрович Каждан. Тому цю книгу, яку ми задумали як збірку пам'яті великого вченого, ми з великим почуттям радості присвячуємо також 80-річчю з дня його народження" (От редколлегии. – С. II).

Упорядники також назвали книгу "дещо незвичною, на перший погляд" (От редколлегии. – С. I). Очевидно, така характеристика видання є цілком справедливою. У ньому тісно переплелися між собою і спогади друзів та колег про науковця, і збірка наукових статей та публікацій джерел пам'яті видатного дослідника, і публікація вибраних листів Олександра Петровича, нарешті – перевидання деяких науково-популярних праць історика і найповніша на сьогоднішній день бібліографія його друкованих робіт. Кожен з цих розділів заслуговує окремої та докладної характеристики, і лише обмежений обсяг рецензії не дозволяє нам приділити їм належну увагу.

Книгу відкривають передмови друзів О.П. Каждана, всесвітньо відомих візантологів Геннадія Литавріна (С. 5–7) та Ігоря Шевченка (С. 8–9). Обидва вступних слова, використовуючи влучне порівняння Г.Г. Литавріна (С. 7), є спробами наслідування таких високих жанрів візантійської літератури, як енкомій і тренос одночасно, обидва поєднують у собі звеличення видатного дослідника-візантолога з перерахуванням його найвизначніших досягнень з тугою над його труною.

Атмосферу передмов органічно продовжують і розвивають спогади друзів та колег Олександра Петровича, поступово наближаючи життям дещо "іконічний" та статичний образ науковця, створений вступними словами.

Відкриває цей розділ стаття С.О. Шмідта "Самый талантливый с нашего курса" (С. 10–51), яка яскраво показує, що означало бути найталановитішим у яскравій плеяді високообдарованих випускників історичного факультету Московського

університету. На перший погляд може здатися, що у спогадах надто мало сказано про Олександра Петровича. Дійсно, значну увагу у спогадах приділено вчителям О.П. Каждана (С. 14–21), феномену "арбатської цивілізації" у його становленні як інтелігента та науковця (С. 23–27), талановитим однокурсникам візантиніста, історикам Василю Васильовичу Дорошенку (С. 37–42) та Борису Семеновичу Попову (С. 44–50). Проте саме такий детальний і доскональний опис "фону", його філігранний образ науковця, включити його постать у "хронотоп" розвитку радянської історичної науки 1930-х – 1960-х рр. (С. 31–37). Очевидно, нарис С.О. Шмідта наслідує часто цитовану у ньому автобіографічну статтю О.П. Каждана "Трудный путь в Византию", яка оповідає "не лише про біографію історика, але й про біографію епохи, про менталітет її. Вона і про розвиток наукової думки..., про взаємопроникнення методології і методики, про вплив суспільної свідомості та реалій суспільного життя на форми зародження дослідницьких задумів та реалізації їх" (С. 11). Очевидно, саме такий підхід робить нарис С.О. Шмідта "титанським" у розділі, що підкреслює і його позиція перед спогадами інших друзів та колег.

Вдалим продовженням нарисів С.О. Шмідта є стаття І.К. Ельдарової "Пам'яті друга (письма студента А. Каждана военных лет)" (С. 52–68). Значною мірою вона є коментованою публікацією листів О.П. Каждана до автора, написаних у роки Великої Вітчизняної війни. Ці листи дозволяють не лише прослідкувати основні віхи біографії Олександра Петровича у ті складні часи, але й поглянути на його становлення як майбутнього талановитого дослідника. Основний девіз наведених листів студента-історика – бажання навчатися, самовдосконалюватися, досліджувати улюблену історію людства: "Несамовите, цілковито невпинне бажання займатися переслідує мене кожен день у вільний час" (С. 57). Враховуючи складні умови воєнного часу реалізувати це бажання було нелегко, проте О.П. Каждан продовжував наполегливо читати доступну літературу і (особливо) вивчати іноземні мови. Звертаючись у одному з листів до І.К. Ельдарової,

він писав: "Що ти взялася за мови, це дуже добре. Зараз лише цим і можна займатися" (С. 63). Дійсно, у складних побутових умовах, коли особливо сильно давався взнаки брак часу, сил і літератури, Олександр Петрович ніколи не бракувало наполегливості і цілеспрямованості на шляху до своєї мети: "Я ловлю кожну мить, займаючись між двома ходами поршня..." (Каждан працював тоді техніком з випробування авіаційних масел та пального) (С. 63). Особливу його увагу у воєнні роки привертала стародавня історія людства, глобальні концепції якої він захоплено розвивав у своїх листах, часто критикуючи при цьому визнані на той час авторитети (С. 56–62).

На листах О.П. Каждана побудовано і наступний нарис, який належить перу М.А. Поляковської "Из истории отечественной византистики: М.Я. Сюзюмов и А.П. Каждан (по материалам эпистолярия)" (С. 69–83). Це вже не тільки спогади (хоча автобіографічні нотки подекуди зустрічаються), це – дослідження наукових стосунків двох найбільш відомих і талановитих радянських візантологів другої половини ХХ ст. Ці стосунки – майже неперервна дискусія, головним питанням у якій стала проблема континуїтету та дисконтинуїтету у розвитку візантійського міста (С. 70–73). М.Я. Сюзюмов дотримувався першої точки зору, О.П. Каждан – другої, дискусія була палкою і "примирення" та досягнення згоди видавалися неможливими. Втім, як справедливо зазначає М.А. Поляковська, очевидно, що "вчені були далекі не стільки у розумінні процесів, притаманних візантійському місту, скільки у вербальному вираженні цих процесів" (С. 72). Це розумів і сам Олександр Петрович, який в одному зі своїх листів до Михайла Яковича писав: "Мені здається, що у наших суперечках пора вже виділити те спільне, що нас об'єднує, а не те відмінне, що розділяє, – і тоді виявиться, що відмінностей не так вже й багато, і полягають вони здебільшого у сфері формул, а не реальностей" (С. 73). Очевидно, що саме у той час, у постійній полеміці з М.Я. Сюзюмовим, народилася переважна більшість ідей науковця щодо континуїтету та дисконтинуїтету в історії візантійського суспільства, блискуче втілених згодом у спеціальній статті⁹. Саме вони, очевидно, мають стати основою для

досліджень "третього (після М.Я. Сюзюмова та О.П. Каждана візантиніста – А.Д.), котрому суджено в усіх цих протиріччях розібратися і винести своє (компромісне?) рішення" (С. 80). Завершує статтю публікація трьох листів О.П. Каждана до його старшого друга та колеги (С. 78–83).

Авторка наступної статті "Alexander Kazhdan and The Oxford Dictionary of Byzantium" (С. 84–92) А.М. Талбот зупиняє увагу читача, як це вже очевидно з назви, на ролі Олександра Петровича у створенні вже згаданого на початку рецензії оксфордського словника з візантології. Будучи виконавчим редактором трьохтомника, дослідниця тісно співпрацювала з О.П. Кажданом, тому вона краще за інших залучених до роботи візантиністів змогла оцінити внесок вченого у роботу над проектом.

Важливість словника, вдало доведеного до публікації, підкреслюється згадкою про невдалі спроби створення подібних праць ще з 1948 р., коли Дьюла Моравчик на VI Міжнародному конгресі візантиністів у Парижі вперше підняв питання про створення подібного підручника чи словника з візантології (С. 84–85). Наголошується, що саме О.П. Каждан виступив як ініціатор задуму створення словника невдовзі після його еміграції до США. Саме йому належали ідеї "кластерної" структури словника, основні вимоги до його статей, такі, як інтердисциплінарність і поліаспектність, наявність максимально повної бібліографії тощо (С. 85–86). Сам перелік статей, що пройшли жорстке редакторське сито, було остаточно сформовано багато в чому завдяки переконанням Олександра Петровича, який приділяв значну увагу таким темам, як повсякденне життя і побут звичайних людей, їхня поведінка, емоції та світогляд. Цим дослідник очевидно намагався компенсувати певне відставання візантології від історії західноєвропейського середньовіччя, особливо – від школи Анналів (С. 87). З усіх членів видавничого правління лише О.П. Каждан постійно працював у Дамбартон Оаксі (С. 88), саме він залишався головною інтелектуальною силою всього проекту протягом довгих років його реалізації (С. 89). Він дуже серйозно ставився до взятого на себе зобов'язання приділяти словнику половину свого робочого

часу, а над його завершенням, протягом двох останніх років, взагалі працював, навіть будучи прикутим до ліжка через хворобу спини (С. 89). О.П. Каждан написав для словника 1000 статей, що становить майже 20 % усього трьохтомника, причому це статті на найрізноманітніші теми – з агіографії, історії, просопографії, літератури, бюрократії тощо. Він також критикував і редагував усі інші понад 4000 статей, написаних колегами, дуже часто роблячи значні доповнення та правки (С. 89).

З іншого боку, Олександр Петрович, який звик до радянської державної схеми фінансування науки, виявився нікудишнім “пошукачем грантів”, і в цьому плані всі клопоти лягли на його американських колег (С. 85). Обтяжували його і довгі засідання видавничого правління, з довгими і детальними дискусіями з приводу того чи іншого рішення. Позиція науковця нерідко була автократичною, і він намагався приймати важливі рішення одноосібно (С. 89–90). На думку А.М. Талбот, такий підхід до справи також був викликаний авторитарними звичками дослідника, вихованими ще у СРСР, проте, ймовірно, О.П. Каждан намагався скористатися своїми правами як головного редактора, щоб не затягувати засідання і повернутися до того, що вважав справжньою роботою над проектом. Таке припущення підтверджується тим, як легко він відмовився від свого авторитаризму, коли на це звернули увагу, а згодом же, стаючи все більш неспокійним на цих безкінечних засіданнях, взагалі йшов працювати над статтями, залишаючи обговорення іншим і повертаючись лише тоді, коли наставав час ухвалення справжнього рішення (С. 90). Крім того, як згадує М.С. Альперович, “багаточасові дискусії, гостру полеміку, запеклі суперечки, в яких, як правило, так і не народжувалася істина, О.П. вважав марною тратою часу” (С. 115).

Незвичними для західних візантиністів виявилися й ті форми критики надісланих для включення у словник статей, яких дотримувався Олександр Петрович. Він зазвичай мав власний упереджений погляд на форму статті, її акценти і нерідко вносив до неї значні правки. Багато видатних дослідників були вражені, коли отримували свої статті назад з різкою критикою чи по-

мітками на полях на зразок “Wrong!” чи “No!” Інколи це ображало науковців, які не звикли до подібної практики прямолинійної критики, проте позицію О.П. Каждана можна було зрозуміти – він ставив перед статтями інших ті ж високі вимоги, яких дотримувався сам, усі вони мали бути поданими вчасно, мати максимально повну бібліографію і повністю відповідати ухваленій концепції майбутнього видання (С. 90). Очевидно, саме така позиція О.П. Каждана дозволила довести проект до видання трьохтомного словника, який став доказом його досягнень протягом американського періоду наукової кар’єри на XVIII Міжнародному конгресі візантиністів у Москві у 1991 р. Як справедливо підкреслює А.М. Талбот, саме оксфордський словник з візантології довів усім, що Олександр Петрович був “потрібною людиною, у потрібному місці і в потрібний час”, і зараз важко уявити, хто б ще з науковців зміг мати загальне уявлення про проект і такі колосальні знання у різносторонніх аспектах візантології, які й дозволили, врешті, створити цю працю (С. 91). Дослідника особливо підкреслює те, що науковець зміг скористатися плодами своєї праці, особливо у плані початку створення наступного свого проекту – написання шеститомної історії візантійської літератури, яка, на її думку, виростала передусім з матеріалів словника. Хто знає, які ще масштабні ідеї народилися у вченого під час роботи над словником? А.М. Талбот цілком справедливо припускає, що однією з них могло бути дослідження візантійського права, необхідність радикально нових підходів, до вивчення якого О.П. Каждан задекларував у своїй відомій статті “Чи потребуємо ми нової історії візантійського права?”¹⁰ (С. 91–92).

Більш ранні корені “Історії візантійської літератури” О.П. Каждана показує у своєму нарисі “Семинар на Малой Бронной (Москва)” М.В. Бібіков (С. 93–106). Автор знову звертається до радянського періоду біографії Олександра Петровича і пише про його домашній семінар з вивчення візантійської літератури (С. 94–95). Видатний візантолог завжди тягнувся до спілкування з науковою молоддю, хоча, на жаль, так ніколи і не мав “учнів” у формальному плані – йому просто не да-

вали можливості мати аспірантів (С. 93–94). Втім, як справедливо підкреслює М.В. Бібіков, зараз “учнем О.П. Каждана” називає себе мало не кожен російськомовний візантиніст у світі” (С. 93). Описуючи роботу семінару, автор спогадів згадує про спільні переклади, які робили члени семінару, у майбутньому – відомі візантологи та антикознавці. Зокрема, він згадує про переклад “Історії” Нікіти Хоніата, здійснений за виданням Я.-Л. Ван Дітена, доступним тоді ще у надісланих О.П. Каждану коректурних листах (С. 95). З огляду на те, що досі не існує сучасного перекладу цього твору, а також через те, що саме цей твір був для Олександра Петровича найбільш улюбленим, М.В. Бібіков пропонує читачам ознайомитися з уривком його перекладу, записаним ще у часи семінару (С. 96–106)¹¹.

Розділ спогадів друзів та колег завершує стаття М.С. Альперовича “Не Византией единой...” (С. 107–121). Вона цілком природно довершує образ О.П. Каждана, показуючи Олександра Петровича – не-візантиніста, поза сферою його вузько наукових інтересів та уподобань (хоча, звичайно, наукові інтереси вченого ніколи не були вузькими). Цей підхід виправданий для автора нарису ще й тим, що він не є професійним візантологом і тому не може професійно оцінити внесок науковця у цю галузь історичної науки (С. 107). В цілому стаття М.С. Альперовича багато в чому перегукується з нарисом С.О. Шмідта, передусім тим, що вона також зключає О.П. Каждана у “хронотоп” історичної науки та суспільного життя у СРСР, що, правда, тепер уже у 1960-ті – 1970-ті рр. У методах створення “хронотопу” автор наслідує свою автобіографічну статтю, вміщену в “Одісеї”, інколи мало не дослівно повторюючи її¹². У нарисі показано ставлення візантиніста до брежнєвщини, згадуються конкретні вчинки на допомогу колегам, які потрапили у скрутну ситуацію, були несправедливо засуджені чи звільнені з роботи тощо (С. 115–116). Теплом дружби двох науковців проникнуті дружні вірші та написи на книгах О.П. Каждана, наведені у спогадах (С. 109, 117), справжня трагедія проступає за описом прощання під час вимушеної еміграції візантиніста (С. 118–120). За скупими ж словами про першу після оди-

надцятирічної перерви зустріч у листопаді 1989 р. вгадується непідробна радість поновлення живого спілкування з давнім вірним другом, яке було обірване гіркою втратою 29 травня 1997 р. (С. 120–121).

Наступні два розділи книги суто наукові: перший з них формулює наукові статті з різних проблем візантійської історії, другий – публікації джерел та їхніх перекладів. Незважаючи на багатоплановість, різновекторність, поліпредметність пропонованих розвідок, усі вони тісно чи іншою мірою торкаються сфери наукових інтересів О.П. Каждана, навіть тоді, коли не присвячені історії Візантії. Оскільки охарактеризувати кожну з них в рамках даної рецензії не має потреби¹³, зауважимо лише, що нерідко вони містять не лише посилання на праці науковця, але й детальну полеміку з його твердженнями з того чи іншого питання, і навіть згадками про усні зауваження, колись зроблені ним автору. Останнє робить деякі статті другого розділу дуже близькими до розділу першого.

Ми бачимо сенс докладно зупинитися на трьох із них. Перш за все, це праці Я.Н. Любарського та Е.М. Хрушової. Перший з названих дослідників у своєму нарисі “Александр Каждан – историк византийской литературы” (С. 281–291), який містить і елементи спогадів, характеризує основні віхи творчого шляху Олександра Петровича, які знаменували його поступове звернення до вивчення історії візантійської літератури, визначили неординарність та новизну його дослідницьких методів та творчих рішень. Ця стаття значною мірою співпадає з передмовою перекладу російською мовою першого тому задуманого О.П. Кажданом шеститомника з історії візантійської літератури¹⁴. Лише останні сторінки статті дещо розходяться з передмовою і більш детально характеризують творчу лабораторію науковця (на момент написання статті книга у перекладі російською ще не була доступною читачам (С. 289)), справедливо зазначаючи, що у своєму дослідженні щодо візантійської літератури вчений вдало застосовує методи, давно випробувані щодо інших літератур, проте чомусь відкинуті візантологами (С. 289). Головне для науковця – творча індивідуальність візантійських письменників, за якими, як

писав Я.Н. Любарський у іншому своєму нарисі про праці О.П. Каждана "взагалі, як правило, не визнається права на яку б там не було індивідуальність"¹⁵.

Е.Н. Хрущова у статті "А.П. Каждан как полемист" (С. 292–299), як це вже видно з назви, зупиняється на характеристиці науковця як учасника наукової дискусії, виділяє етапи його творчого становлення. Як вдало показано на конкретних прикладах, Олександр Петрович як полемист пройшов складну еволюцію від запального і нерідко надто категоричного у своїх оцінках та судженнях історика-початківця до терпимого до думки та точки зору іншого авторитетного дослідника. Особливо показовим у цьому плані видається позиція візантолога щодо питання про континуїтет і дисконтинуїтет у історії візантійського міста VII–IX ст. ("темних віків") (С. 295–296). Почавши з беззаперечного заперечення континуїтету¹⁶, після низки спеціальних праць, дослідник, ретельно проаналізувавши історіографію питання, підбив компромісний попередній підсумок цій довгій науковій дискусії, який полягає в справедливому висновку про неможливість однозначного вирішення питання¹⁷. Можливіми є лише уточнення термінології, методології й конкретних методів досліджень, поступове коригування висновків з окремих вузьких питань, і, зрештою – генералізуюче узагальнення.

Цікаво, що одне з таких уточнень робить у рецензованому виданні відома дослідниця з Уральського державного університету, археолог-практик А.І. Романчук. У своїй статті "К вопросу об использовании нумизматических данных при изучении византийского города периода «темных веков»" (С. 132–137) вона, повторюючи та більш детально аргументуючи окремі раніше зроблені зауваження¹⁸, пише про необхідність правильної інтерпретації істориками археологічних матеріалів. Дійсно, "історики дуже часто використовують дані розкопок як ілюстрацію до своїх висновків"¹⁹, і лише якісна підготовка дослідника у галузі археології дозволяє уникнути прикрих помилок²⁰. Зокрема, А.І. Романчук критикує позицію деяких дослідників, передусім О.П. Каждана, робити надто однозначні висновки про кризу й занепад візантійських міст у "темні

віки" на основі незначної кількості монет, знайдених під час розкопок археологічних шарів того часу. Така занадто спрощена логіка "здорового глузду" не відповідає реальному процесу формування археологічного шару, і тому не може служити беззаперечним доказом дисконтинуїтету в урбаністичній історії імперії.

Наступний за цим розділ підготовлено до публікації давнім другом науковця І.К. Ельдаровою і присвячено епістолографічній спадщині Олександра Петровича Каждана. Він містить вибрані листи візантиніста до його друзів та колег М.А. Заборову (С. 415–439), Г.Г. Литавріну (С. 440–443), М.С. Альперовичу (С. 444–453), М.А. Поляковській (С. 454–457) та Є.С. Померанцевій (С. 458–485). Важко охопити коло питань, яких торкається Олександр Петрович у своїх листах. Як справедливо зауважує І.К. Ельдарова, візантиніст "не зберігав архіву. Не вів щоденник, тому його листи можуть служити багатющим джерелом для поповнення даних його біографії, оцінки його літературного дару, знайомства з колом проблем, які цікавили його на різних етапах наукової діяльності, вивчення творчої лабораторії та громадянської позиції цього видатного вченого" (С. 413). Збереглися тисячі листів О.П. Каждана, і перша публікація вибраних епістол до друзів з цього величезного архіву може, безумовно, бути цікавою не лише тим, кому їх автор знайомий як науковець-візантолог, але й усім, кому близькі проблеми історії науки і держави (і СРСР, і США) кінця 1970-х – середини 1990-х рр. XX ст., філософські роздуми про місце гуманітарія у суспільстві та про його громадянську позицію. Вже зараз можна впевнено стверджувати, що майбутній історик візантології не раз буде цитувати яскраві, глибокі, насичені авторською мудрістю листи О.П. Каждана, й не менш очевидно, що читатимуть їх не лише друзі та колеги, а й спеціалісти-візантологи. Листи науковця – справжнє послання нащадкам. Сам автор, розділяючи їх на три категорії (тужливі, хвалькуваті та інформативні), віддавав перевагу третьому жанру, вдало описуючи світ, у якому він жив. Світ смішний і цікавий, зі своїми досягненнями та потворністю, і бажав об'єднати всі листи в один, щоб вийшло довге, але й

інформативне послання (С. 414). Очевидно, це вже завдання тих, хто буде вивчати і публікувати його епістолярну спадщину. І можна впевнено стверджувати, що кожна така публікація буде зустрічатися схвально і з великим зацікавленням.

Саме так зустрічають перевидання книг і статей науковця, які з кожною новою публікацією стають доступними все більш широкому колу читачів. Є розділ, присвячений перевиданню окремих статей Олександра Петровича, і в рецензованому виданні. Цілком зрозуміло, що його відкриває автобіографічна стаття науковця "Трудний путь в Византию" (С. 486–502), вперше опублікована у 1994 р. у щорічнику "Одіссея"²¹. У цьому відомому нарисі оповідається не лише дослідника, а й про долю усієї вітчизняної науки другої половини ХХ ст., це не лише біографія науковця – це біографія епохи. Останнє вдало повертає читача до нарисів-спогадів першого розділу, особливо – до статей С.О. Шмідта та М.С. Альперовича. Одночасно автобіографічний нарис О.П. Каждана – це не лише сповідь, але й, за мудрим зауваженням С.О. Шмідта, ще й настанова (С. 44), тому він цілком виправдано й продумано передусє статті візантолога про методикку історичного дослідження "О работе историка: путь исследования" (С. 503–515)²², звернений до молодих істориків-початківців. Її та інші статті науковця, що до неї гажіють²³, давно вже читають тисячі вітчизняних істориків, і Олександр Петрович відомий багатьом з них перш за все не як видатний візантолог, а як професійний дослідник, мудрі поради якого навчають молодого майбутнього спеціаліста основам ремесла історика.

Продовжує розділ рецензії О.П. Каждана "Между революцией и диктатурой" (С. 516–520), написана на відоме дослідження С.Л. Утченка "Кризис и падение Римской республики"²⁴, вперше опублікована в журналі "Новый мир"²⁵ і тому написана у науково-популярному стилі, яким так чудово володіє науковець. Редколегія рецензованого видання цілком продумано звернулася до перевидання однієї з чудових рецензій Олександра Петровича, який якось пожалкував, що рецензії помирають, а книги залишаються. Дана публікація немовби спростовує це твердження

вченого, доводячи, що його рецензії ніколи не "помруть", що їх із задоволенням та користю для себе продовжують читати тисячі спеціалістів (От редколлегии. – С. II).

Нарешті, завершує розділ прекрасна науково-популярна передмова дослідника до відомого роману Л. Фейхтвангера "Іудейська війна" (С. 521–537). Так розкривається ще одна риса науковця – його гонке сприйняття художньої літератури, впевненість у тому, що справжньому письменнику не тільки під силу відтворити дух епохи, але й поставити та відповісти на ті питання, які можуть бути не під силу навіть найталановитішим історикам з найдосконалішої методологією.

Окреме значення має робота М.А. Куришевої "Опыт библиографии печатных трудов Александра Петровича Каждана" (С. 538–617). Це не перша бібліографія праць науковця, і вже у 1992 р. у виданому на честь Олександра Петровича томі "Dumbarton Oaks Papers" було вміщено бібліографію праць дослідника, укладену С. Франкліном²⁶. Проте, звичайно, ця бібліографія включає лише праці, видані до 1990 р. та тритомний оксфордський словник з візантології, і не позбавлена неточностей, а інколи й помилок. Пропонуваний у виданні список праць ученого набагато повніший і детальніший (у алфавітному порядку наведено 1900 статей з "The Oxford Dictionary of Byzantium"), і містить публікації його праць аж до сьогодні. Як зазначає М.А. Куришева, праці О.П. Каждана продовжували публікуватися і після його смерті, що дозволило довести бібліографічний список аж до 2002 р., і зараз він нараховує 2811 позицій. Можна впевнено стверджувати, що це число буде зростати і надалі, причому не лише за рахунок перевидання прекрасних книг дослідника, але й нових публікацій, таких, як другий том історії візантійської літератури, коментарі до творів Нікити Хоніата та інших неопублікованих матеріалів, які зберігаються в архівах дослідника у Дамбартон Оакс, Москві та Санкт-Петербурзі. Детальне вивчення архівів візантиніста – необхідний наступний крок вивчення його наукової спадщини (С. 538–540).

Бібліографію вдало розміщено наприкінці книги, вона ніби підсумовує монографічне дослідження життя О.П. Каждана,

вказуючи, на основі якої літератури воно було здійснено. Структура видання взагалі видається дуже вдалою. Воно постає непростим збірником статей пам'яті вченого, а сприймається як цілісна книга, кожен розділ якої виконує свою роль у розкритті багатогранної особистості, талановитого дослідника Візантії Олександра Петровича Каждана. Від розділу до розділу, від статті до статті все більш чітко, рельєфно постає перед читачем образ дослідника і громадянина, науковця і друга, організатора науки і філософа... Непересічного творця концепції

"людини візантійської" (*homo byzantinus*), який і сам був "людиною епохи Візантії". І якщо справедливим є гірке твердження Г.Г. Литавріна про те, що "візантійський світ "вгас" ще раз разом зі свідомістю його найбільшого знавця", то ще більш справедливо буде говорити про тисячократне відродження світу Візантії у численних працях Олександра Петровича Каждана.

Ще одним таким відродженням стала і ця книга – прекрасна посвята Людині, що створила всесвіт. Візантійський. І не тільки...

¹ The Oxford Dictionary of Byzantium / Ed. in chief Alexander P. Kazhdan; Executive ed. Alice-Mary Talbot. – New York; Oxford: Oxford Univ. Press, 1991. – Vol. 1–3.

² Хрущева Э.Н. Концепция византийского государства в русской византистике последней четверти XIX – XX вв. – Автореферат на соискание ученой степени кандидата исторических наук. – Екатеринбург, 2003. – С. 7.

³ Див. також: Беседа юбиляра и редактора с издателем // "Antidoron: К 75-летию академика РАН Геннадия Григорьевича Литаврина. – СПб., 2003. – С. 12.

⁴ Любарский Я.Н. Об авторе и истории создания этой книги // Каждан А.П. История Византийской литературы (650–850 гг.) / В сотрудничестве с Ля Ф. Шерри и Х. Ангелиди. Пер. с англ. А.А. Белозеровой, Е.И. Ванесовой, В.Г. Герцик, О.В. Гончаровой, Е.Н. Гордеевой, З.Е. Егровой, К.Н. Юзбашяна. – СПб.: Алетей, 2002. – С. 6.

⁵ Каждан А.П. Два дня из жизни Константинополя. – СПб.: Алетей, 2002. – 320 с.; Каждан А.П. История Византийской литературы (650–850 гг.) / В сотрудничестве с Ля Ф. Шерри и Х. Ангелиди. Пер. с англ. А.А. Белозеровой, Е.И. Ванесовой, В.Г. Герцик, О.В. Гончаровой, Е.Н. Ванесовой, В.Г. Герцик, О.В. Гончаровой, Е.Н. Гордеевой, З.Е. Егровой, К.Н. Юзбашяна. – СПб.: Алетей, 2002. – 529 с.; Каждан А.П. Византийская культура (X–XII вв.). – 2-е изд., исправ. и доп. – СПб., 1997. – 280 с.; Каждан А.П. Византийская культура (X–XII вв.). – 3-е изд., исправ. и доп. – СПб., 1998. – 380 с.; Каждан А.П. Удивительный мир истории. – М., 1998. – 205 с.; Каждан А.П., Литаврин Г.Г. Очерки истории Византии и южных славян. – 2-е изд. – СПб., 1998. – 336 с.; Каждан А.П. В поисках минувших столетий. У стен Царьграда. – М., 2002. – 296 с.

⁶ Поляковская М.А., Чекалова А.А. Вопреки времени: к 75-летию А.П. Каждана // Одиссей. Человек в истории. – М., 1997. – С. 366–368; Хрущева Э.Н. Концепция перемен в византийской истории по трудам А.П. Каждана (К 75-летию со дня рождения ученого) // АДСВ. – 1997. – Вып. 28. – С. 4–18.

⁷ Гуревич А.Я. Памяти друга: трагический постскриптум // Одиссей. Человек в истории. – М., 1997. – С. 369; Макаров Д.И. О научных разработках молодых уральских византистов за 1996–2001 гг. // ВВ. – 2003. – Т. 62 (87). – С. 231.

⁸ Любарский Я.Н. Александр Петрович Каждан (1922 – 1997) // ВДИ. – 1997. – № 4. – С. 216–217; Иванов С. Александр Петрович Каждан // Новое литературное обозрение. – 1997. – № 26. – С. 176–180; Поляковская М.А. Александр Петрович Каждан // ВВ. – 1999. – Т. 58 (83). – С. 304–306.

⁹ Kazhdan A., Culter A. Continuity and Discontinuity in Byzantine History // Byzantion. – 1982. – Т. 52. – P. 429–478.

¹⁰ Kazhdan A. Do we need a new history of Byzantine Law? // Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik. – Wien, 1989. – Bd. 39. – P. 1–28.

¹¹ Nicetae Choniatae. Historia / Rec. J.-L. van Deiten. – Berolini, 1975. – P. 48.1 – 67.40.

¹² Альперович М. С. Историк в тоталитарном обществе (профессионально-биографические заметки) // Одиссей. Человек в истории / РАН. Ин-т всеобщ. истории. – М.: Наука, 1998. – 1997: Культурная история социального / Отв. ред. А.Я. Гуревич. – С. 251–274.

¹³ Варто також чесно визнати, що автор рецензії далеко не такий компетентний у переважній більшості конкретних проблем, піднятих у статтях цього розділу, яким був О.П. Каждан, і тому рецензування кожної розвідки неминуче перетвориться у нього на простий опис.

¹⁴ Любарский Я.Н. Об авторе и истории создания этой книги // Каждан А.П. История Византийской литературы (650–850 гг.). – СПб., 2002. – С. 5–14.

¹⁵ Любарский Я.Н. Византийская цивилизация непредубежденным взглядом (три книги А.П. Каждана о Византии) // ВИ. – 1990. – № 3. – С. 178.

¹⁶ Каждан А.П. Византийские города в VII–IX вв. // СА. – 1954. – Т.21. – С. 164–188.

¹⁷ Kazhdan A., Culter A. Continuity and Discontinuity in Byzantine History // Byzantion. – 1982. – Т. 52. – Р. 429–478.

¹⁸ Романчук А. И. Состояние городской экономики и находки монет // Византийское государство в IV–XV вв. Центр и периферия. Тез. докл. XV Всероссийской научной сессии византинистов. Барнаул, 29 мая – 2 июня 1998 г. – Барнаул. Изд-во АГУ, 1998. – С. 67–69.

¹⁹ Романчук А. И., Щеглов А. Н. Проблема культурного слоя в византийской археологии // ВВ. – 1998. – Т. 55 (80). – Ч. 2. – С. 179.

²⁰ Плідність вдалого поєднання знань археолога-практика та історика останніми роками доводить своїми працями харківський візантиніст С.Б. Сорочан. Див., передусім: Сорочан С.Б. Византия IV – IX веков: этоды рынка. Структура механизмов обмена. – Изд. 2-е, испр. и доп. – Харьков, 2001; Сорочан С.Б., Зубарь В.М., Марченко Л.В. Жизнь и гибель Херсонеса. – Харьков, 2000 тощо.

²¹ Каждан А.П. Трудный путь в Византию // Одиссей. Человек в истории. 1992. – М., 1994. – С. 35–50.

²² Вперше опубліковано: Каждан А.П. О работе историка: путь исследования // ВИ. – 1968. – № 11. – С. 104–113.

²³ Каждан А.П. Конспект или картотека? // Наука и жизнь. – 1970. – № 6. – С. 65–67.

²⁴ Утченко С.Л. Кризис и падение Римской республики. – М.: Наука, 1965. – 288 с.

²⁵ Каждан А.П. Между революцией и диктатурой // Новый мир. – 1965. – № 9. – С. 271–274.

²⁶ Franklin S. Bibliography of Works by Alexander Kazhdan // DOP. – 1992. – Vol. 46. Homo byzantinus: Papers in Honor of Alexander Kazhdan. – P. 5–26.